

जनजाति, दलित र मधेसी

प्रिन्ट मिडियामा दलित र जनजाति सहभागिता: राष्ट्रिय सर्वेक्षण

शेखर पराजुली र भास्कर गौतम

उद्देश्य

निःसन्देह वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलनपछि फस्टाएको एक प्रमुख क्षेत्र हो पत्रकारिता । ठीक त्यही समयदेखि विभिन्न प्रवृत्ति र प्रयासबाट जातीय जागरण र सङ्गठनका लहरहरू पनि उठिरहेका छन् । यसरी सँगै बढिरहेको पत्रकारिताको विकास र जातीय/वर्गीय आन्दोलनको आपसी समन्वय कस्तो छ ? पत्रकारिता लगायत समाजका हरेक क्षेत्रमा सबै जाति र धर्मका मानिसहरूको सन्तुलित प्रतिनिधित्व हुनुपर्दछ भन्ने दलित र जनजातिको आवाजलाई नेपालका प्रिन्ट मिडियाले कसरी लिएका छन् ? यिनै प्रश्नहरूको जवाफ यो सर्वेक्षणमा खोजिएको छ ।

विशेषगरी दलित र जनजातिको सङ्ख्यागत लगत लिनका लागि गरिएको यस सर्वेक्षणको उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा यसरी बुझ्न सकिन्छ:

(क) मूल प्रवाह र सहायक प्रकाशन गृहमा दलित, जनजातिको प्रतिनिधित्व के कसरी भएको छ वा छैन ? छ भने कति छ र छैन भने किन भन्ने कुरा पत्ता लगाउनु ।

- (ख) प्रकाशन संस्थाले कर्मचारी नियुक्त गर्ने प्रक्रिया/नीतिमा दलित र जनजातिलाई प्राथमिकता दिने गरेको छ वा छैन ? छ भने दलित र जनजातिको प्रतिनिधित्व गराउन के के कठिनाइ परेका छन् ? यदि छैन भने किन त्यसो गर्न आवश्यक नठानिएको ? त्यसको खोजी गर्नु ।
- (ग) दलित र जनजातिको सङ्ख्यात्मक प्रतिनिधित्व बढाउन नीतिगत र प्रक्रियागत समस्याहरूलाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ? तत्काल चाल्न सकिने कदमहरू र दीर्घकालीन नीतिहरू के हुन सक्छन् ? यी कुराहरू पहिल्याउनु ।

प्रकाशन संस्थाहरूको सर्वेक्षण

विधि: उपर्युक्त उद्देश्य प्राप्तिका लागि प्रकाशन संस्थाहरूको सर्वेक्षण गर्दा अपनाइएको विधिलाई निम्न उप-शीर्षकमा बाँडेर प्रस्तुत गरिन्छ:

- (क) प्रश्नावली: यस अनुसन्धानका लागि आवश्यक पर्ने सूचना र जानकारीहरू लिने काम प्राथमिक स्रोतबाट नै गरिने भएकाले सर्वप्रथम प्रश्नावली तयार गरियो । प्रश्नावलीमा प्रकाशन संस्थासँग सम्बद्ध कर्मचारीको नाम, थर, पद र अन्य केही प्रश्नहरू सोधिएको थियो । उक्त प्रश्नावलीको परीक्षण गर्ने उद्देश्यले ३ ओटा प्रकाशन संस्थामा गई प्रश्नावली भरेर ल्याइयो । त्यसपछि पुनः आवश्यक छलफल गरेर थप सुधार गरी प्रश्नावलीको अन्तिम प्रारूप तयार गरियो । उक्त प्रश्नावली अन्य प्रकाशन संस्थाहरूको सर्वेक्षण गर्न प्रयोग गरियो (प्रश्नावलीको नमुना वन्त र पराजुली २०५८: १५२-१५४ मा छ) ।
- (ख) क्षेत्र: काठमाडौँ उपत्यकाभित्र र उपत्यका बाहिरका प्रमुख सहरहरू महेन्द्रनगर, धनगढी, नेपालगञ्ज, सुर्खेत, दाङ, बुटवल, भैरहवा, तानसेन, बाग्लुङ, पोखरा, दमौली, नारायणगढ, हेटौँडा, वीरगञ्ज, जनकपुर, राजविराज, इटहरी, विराटनगर, धरान, पथरी, बिर्तामोड र भद्रपुरमा सर्वेक्षण गर्नका लागि अनुसन्धानकर्ताहरू पुगेका थिए । यी ठाउँका प्रकाशन संस्थामा गएर प्रश्नावली भर्ने काम गरिएको थियो ।
- (ग) छनोट प्रक्रिया: काठमाडौँ उपत्यकाभित्र बढी चल्ने भनी मानिएका र नाम चलेका प्रकाशनका प्रकाशन संस्थाहरूमा गई सर्वेक्षण गरियो । त्यस्तै दलित र जनजातिले प्रकाशन गर्ने गरेका केही पत्रिकाको पनि सर्वेक्षण गरियो । उपत्यकाबाहिर सर्वप्रथम कुन कुन पत्रिका कुन कुन सहरबाट प्रकाशित हुन्छन् भन्ने कुरा प्रेस काउन्सिल नेपालको पत्रपत्रिका वर्गीकरण सूचीबाट पत्ता लगाइयो । त्यसपछि सम्बन्धित सहरमा पुगेर सूचीमा उल्लिखित

पत्रिकाको बजारको सामान्य अध्ययन पनि गरियो । नियमित रूपमा प्रकाशित हुने र स्थानीय बजारमा राम्रो प्रभाव जमाएका पत्रिकाको प्रकाशनमा गएर सर्वेक्षण सम्पन्न गरियो ।

- (घ) सूचना सङ्कलन-प्रक्रिया: प्रकाशन गृहमा पुगेपछि प्रकाशक, सम्पादक वा व्यवस्थापकमध्ये एक जनालाई र आवश्यक परेको खण्डमा तीनै जनालाई प्रश्नावली प्रस्तुत गरी जानकारी हासिल गरियो । धेरैजसो ठाउँमा अनुसन्धानकर्ताद्वारा नै प्रश्नहरू सोध्दै प्रश्नावली भरिएको थियो भने केही ठाउँमा प्रकाशनसँग सम्बन्धित व्यक्ति स्वयंले अनुसन्धानकर्ताको अगाडि प्रश्नावली भरेर दिनुभएको थियो । केही ठाउँमा प्रश्नावली छोडिएको र प्रकाशनसँग सम्बद्ध व्यक्तिले भरेपछि हुलाक र कुरियरको माध्यमबाट उक्त प्रश्नावली अनुसन्धानकर्तालाई उपलब्ध गराइएको थियो ।
- (ङ) सूचीकरण: अनुसन्धानलाई बढी प्रभावकारी र अध्ययन-प्रक्रियालाई बढी सरल बनाउन अधिराज्यलाई काठमाडौं उपत्यकाभित्र र उपत्यकाबाहिर गरी जम्मा दुई भागमा बाँडियो । त्यसपछि प्रकाशनको नाम, ठेगाना, प्रकाशक/सम्पादक, जनजातिको प्रतिनिधित्व, दलितको प्रतिनिधित्व, महिलाको प्रतिनिधित्व, व्यवस्थापनको प्राथमिकता, मूल्याङ्कन र टिप्पणी आदि स्तम्भहरू राखेर हरेक प्रश्नावलीलाई सूचीकृत गरियो ।
- (च) सीमा: स्रोत, साधन र समयको सीमितताले गर्दा यस सर्वेक्षणले अधिराज्यका सबै प्रकाशनलाई समेट्न सकेको छैन । केही प्रकाशन स्वयं नै आफ्नो गोपनीयता भङ्ग हुने कारण दर्शाई प्रश्नावली भर्न राजी भएनन् । त्यस्तै केही प्रकाशनले गोपनीयताकै कारण भनी संवाददाताको नाम दिन चाहेनन् । सर्वेक्षण गर्दा व्यक्तिको नाम थर मात्र सङ्कलन गरिएको र त्यसैका आधारमा जात अनुसन्धान गरिएको हो । थापा, रोका, बुढा जस्ता थरहरू छेत्री र मगर दुवैमा प्रयोग हुने भएकाले जात खुट्ट्याउन गाह्रो पऱ्यो । यी थर भएकालाई जनजातिको समूहमा राखिएन । केही व्यक्तिले उपनामको र केहीले छद्म नामको प्रयोग गरेकाले पनि जात र लिङ्गसमेत छुट्ट्याउन गाह्रो भयो । 'तारा बराल' 'ज्योति दाहाल' जस्ता नामले व्यक्ति पुरुष हो वा महिला हो छुट्ट्याउन सकिएन ।

नतिजा

नेपालको सामाजिक संरचनालाई हेर्ने हो भने विभिन्न किसिमका जात, जाति र जातीय संरचनाहरू भेटिन्छन् । तर नेपालको पत्रकारिताजगत्मा अरू व्यावसायिक क्षेत्रमा जस्तै बाहुन, छेत्री र नेवारकै बाहुल्य रहेको छ भन्ने आवाज छ । वास्तविकता

के हो भनेर बुझ्न सर्वेक्षणको नतिजा हेरौं । नतिजा विश्लेषण गर्न सजिलो होस् भनी सिङ्गो प्रकाशन समूहलाई सम्पादक समूह, स्तम्भकार समूह र प्रकाशकीय समूह गरी तीन भागमा बाँडिएको छ । प्रत्येक तीन समूहमा काठमाडौँ उपत्यकाबाहिर र काठमाडौँ उपत्यकाको प्राप्त नतिजालाई क्रमैसँग विश्लेषण गरिएको छ ।

सम्पादक समूह^१

उपत्यकाबाहिर: सर्वेक्षण गरिएका ७३ प्रकाशनमा ९५६ जना सम्पादक समूहभित्र पर्दछन् । ती मध्ये १६४ जना (१७.१५%) जनजाति हुन् तर तिनमा ५७ जना (५.९६%) नेवार जातिका छन् (हेर्नुहोस् तालिका ५.१) । यसले जनजाति समूहभित्र नेवार जातिको सहभागिता बढी देखाउँछ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ अन्य जनजातिको सम्पादक समूहमा उचित प्रतिनिधित्व हुन सकेको छैन ।

अझ दलित सहभागिताको आँकडा त केवल १७ जना (१.७८%) को छ । अनि ५१ जना (५.३३%) महिलाको सहभागिता रहे पनि जनजाति महिलाहरू औँलामा गन्न सकिने मात्र छन् । तर दलित महिलाको भने उपस्थिति नगण्य छ ।

सम्पादक समूहभित्र सम्पादकहरूको मात्र चर्चा गर्दा ७३ मध्ये १० जना जनजाति सम्पादक देखिन्छन् । दलित सम्पादकको सङ्ख्या शून्य छ । अनि जनजातिको १० सम्पादकमध्ये जम्मा दुई गैर-नेवार सम्पादक छन् । बिर्तामोड (भापा) बाट निस्कने साप्ताहिक *मुक्ति आवाज*मा तिलविक्रम कन्दङ्वा सम्पादक हुनुहुन्छ । अनि बुटवलबाट निस्कने साप्ताहिक *राज्यसत्ता*मा देवबहादुर पाटा सम्पादक हुनुहुन्छ । *मुक्ति आवाज* र *राज्यसत्ता*को उल्लेख गर्दा यी दुवै जनजातिहरू स्वयंले सञ्चालन गर्दै आएका पत्रिका हुन् ।

यसले के देखाउँछ भने अन्य विभिन्न दैनिक र साप्ताहिक पत्रिका जुन जनजातिको प्रतिनिधित्व गर्न वा जनजातिसँग सम्बन्धित अन्य कुनै निश्चित उद्देश्य लिएर निस्किएका होइनन्, ती पत्रिकाहरूमा जनजातिको सम्पादकको प्रतिनिधित्व शून्य छ ।

उपत्यकाभित्र: उपत्यकाभित्र कुल ४१ ओटा प्रकाशनको सर्वेक्षण गरिएको थियो ।^२ यहाँ सम्पादक समूहभित्र जम्मा ६९३ जना (यो सङ्ख्यामा काठमाडौँबाट प्रकाशित

^१ सम्पादक समूह भन्नाले संवाददाता, सम्पादक मण्डल र लेआउटकर्ताका मानिसहरूको समूह भनेर बुझनुपर्छ ।

^२ *जनजाति मञ्च* हाम्रो सर्वेक्षणमा पर्न सकेन । धेरैचोटि कोसिस गर्दा पनि उक्त पत्रिकाका सम्पादकसँग सम्पर्क हुन सकेन ।

दैनिक प्रकाशनहरूसँग संलग्न काठमाडौं बाहिरका स्ट्रिन्जरहरूलाई समावेश गरिएको छैन ।) व्यक्तिको सहभागिता रहेको देखिन्छ । तीमध्ये १४९ जना (२१.५%) जनजातिका छन् र तीमध्ये पनि ९३ जना (१३.४%) नेवार छन् । बाँकी ५६ (८.०८%) मा राई, लिम्बू र तामाङको सङ्ख्या धेरै छ ।

यस समूहमा ११ जना (१.५८%) दलित सहभागी छन् । तर *जन उत्थान* भन्ने एक मात्र दलितप्रधान पत्रिकालाई अलग्याउने हो भने यो सङ्ख्या मात्र ३ हुन आउँछ । मधेसी दलितको त कहीं कतै नामोनिशान भेटिँदैन ।

सम्पादक समूहमा ३१ जना महिलाको संलग्नता देखिन्छ । तर एकमात्र नारीप्रधान पत्रिका *अस्मिता* लाई अलग्याउने हो भने यो सङ्ख्या १९ हुन आउँछ । यस समूहका ३१ जना महिलामध्ये ८ जना (२५.८%) जनजातिका छन् र तीमध्ये ५ जना (१६.१%) नेवार छन् । दलित महिलाको सङ्ख्या नगण्य छ ।

तालिका ५.१: स्तम्भकार र सम्पादक समूह^३

समूह	जम्मा सङ्ख्या	जनजाति			दलित		महिला	
		सङ्ख्या		प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
		गैर-नेवार	नेवार					
सम्पादक								
उपत्यकाबाहिर	९५६	१०७	५७	१७.१५	१७	१.७८	५१	५.३३
उपत्यकाभित्र	६९३	५६	९३	२१.५०	११	१.५८	३१	४.४७
स्तम्भकार								
उपत्यकाबाहिर	२९८	१२	१३	८.३८	X	X	११	३.६९
उपत्यकाभित्र	२४८	२०	४४	२५.८	६	२.४	१५	६.०४
जम्मा	२१९५	१९५	२०७	१८.३१	३४	१.५४	१०८	४.९२

यी ४१ ओटा प्रकाशनमध्ये १७ ओटामा जनजातिका सम्पादक रहेको पाइयो । तीमध्ये १३ जना त नेवार मात्र छन् बाँकी ४ जना पनि जनजातिकै अग्रसरतामा प्रकाशन सुरु भएका र मूल प्रवाहभन्दा बाहिरका पत्रिकाका सम्पादक हुन् । त्यस्तै दलितको संस्थाले प्रकाशित गर्ने *जन उत्थान* मासिकमा मात्र दलित सम्पादक रहेको पाइयो । यसबाहेक अन्य प्रकाशनमा दलित सम्पादक भएको

^३ सर्वेक्षण गरिएका हरेक प्रकाशन गृहमा भएको जातीय तथा लैङ्गिक उपस्थितिवारे पूर्ण विवरण (गौतम र पराजुली २०५८: २१-५६) मा चारओटा तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । यो तालिकामा त्यसैको सङ्क्षिप्त फलक मात्र देखाइएको हो ।

पाइएन । महिला सम्पादक रहेका दुईओटा प्रकाशन फेला परेका थिए जसमध्ये एउटा नारीप्रधान पत्रिका *अस्मिता* नै थियो ।

स्तम्भकार समूह^४

उपत्यकाबाहिर: दैनिक र साप्ताहिक गरी ७३ ओटा पत्रिकामा २९८ जना स्तम्भकारको संलग्नता देखिन्छ, उपत्यकाबाहिर । यस सङ्ख्याभित्र २५ जना (८.३८%) जनजातिले प्रतिनिधित्व गरेका छन् । तीमध्ये १३ जना (४.३६%) नेवार जातिका रहेका छन् । गैर-नेवारको प्रतिनिधित्व भनेको मात्र १२ जना (४.०२%) हो । अझ दलित स्तम्भकारको उपस्थिति त शून्य छ ।

दलित र जनजाति समूहको समग्र उपस्थिति नै न्यून भएको अवस्थामा दलित/जनजाति महिला स्तम्भकारहरूको संलग्नताको विश्लेषण गर्ने ठाउँ नै छैन ।

स्तम्भकारको चर्चा गर्दा नेपालगञ्जबाट निस्कने दैनिक *वागेश्वरी टाइम्स*को उदाहरण उल्लेखनीय देखिन्छ । यस पत्रिकाबाट २२ जना स्तम्भकारहरूको नाम प्राप्त छ जुन सङ्ख्याले स्पष्टसँग के बुझाउँछ भने २२ जना नै नियमित छैनन् । तर प्रतिशतको गणनामा भने यसको विभिन्न प्रभाव छ । यी २२ जनामा दलित/जनजाति नपरेकाले यसले एकातर्फ गैर-जनजाति/दलितको गणनालाई यसै बढाएको छ भने अर्कातर्फ दलित/जनजातिको जम्मा प्रतिशतलाई अझ न्यून बनाएको छ ।

उपत्यकाभित्र: सर्वेक्षण गरिएका कुल ४१ प्रकाशनमा २४८ जना स्तम्भकारको संलग्नता छ । तीमध्ये ६४ जना (२५.८०%) जनजाति छन् र तीमध्ये पनि ४४ जना (१७.४५%) नेवार मात्रै छन् । गैर नेवार जनजातिको सङ्ख्या २० (८.०६%) मात्रै छ ।

दलित स्तम्भकारको सङ्ख्या ६ (२.४%) रहेको देखिन्छ, तर *जन उत्थान* मासिक (जुन दलितप्रधान पत्रिका हो) लाई पन्छाएर हेर्ने हो भने दलित स्तम्भकारको सङ्ख्या मात्र १ हुन आउँछ ।

त्यस्तै महिला स्तम्भकारको सङ्ख्या १५ (६.०५%) छ । तीमध्ये जनजातितर्फका ७ जना छन् । ती ७ जनाभित्र पनि ६ जना नेवार जातिका छन् । एकै जना मात्र पनि दलित महिला स्तम्भकार रहेको कुनै प्रकाशन छैन ।

^४ स्तम्भकार समूह भन्नाले प्रकाशनसँग नियमित स्तम्भकारका रूपमा आबद्ध व्यक्तिको समूह भनेर बुझनुपर्दछ ।

प्रकाशकीय समूह^५

उपत्यकाबाहिर: उपत्यकाबाहिरका अधिकांश प्रकाशनगृहहरू व्यक्तिगत प्रयासमा सञ्चालित छन्। प्रकाशकहरू संस्थागत अवधारणा र अप्टेरादेखि चिन्तित अनि ग्रसित पनि छन्। यही कारणले गर्दा प्रकाशक स्वयंले सम्पूर्ण जिम्मेवारी वहन गर्दै वितरक, व्यवस्थापक र निर्देशकका रूपमा कार्य गरेको पाइन्छ। अनि संस्थागत स्वरूप नअँगालेका यी प्रकाशन गृहहरूमा कोही छुट्टै अध्यक्ष हुने कुरै भएन।

तालिका ५.२: उपत्यकाबाहिर प्रकाशकीय समूह

पद	जनजाति	दलित सङ्ख्या	महिला सङ्ख्या
वितरण प्रमुख	५	×	१
बजार प्रमुख	७	×	×
निर्देशक	३	×	×
प्रबन्ध निर्देशक	९	१	१
अध्यक्ष	१	×	×
जम्मा	२५	१	२

७३ ओटा प्रकाशनगृहमा प्रकाशकीय समूहमा जम्मा २५ जना जनजातिको प्रतिनिधित्व छ, जुन आँकडाले स्पष्टसँगै देखाएको कुरा के हो भने प्रत्येक तीनओटा प्रकाशन समूहमा जम्मा १ जनजातिको उपस्थिति। दलितको हकमा यो सङ्ख्या १ मात्र छ। सम्पूर्ण ७३ ओटा प्रकाशनमा *लुम्बिनी* दैनिक पत्रिकाको प्रबन्ध निर्देशकको पदमा एम.वी. विश्वकर्मा मात्र एक दलित हुन्। तालिका ५.२ मा अन्य पद विभाजन देखाइएको छ।

उपत्यकाभित्र: उपत्यकाभित्रका पनि धेरैजसो प्रकाशनगृहहरू व्यक्तिगत प्रयासबाट सञ्चालित छन्। अधिकांश पत्रिकामा स्वयं प्रकाशकले नै वितरक, बजार प्रमुख, व्यवस्थापक र निर्देशकको काम भ्याएको देखिन्छ। संस्थागत स्वरूप धारण गरिनसकेका यी अधिकांश प्रकाशनगृहमा अध्यक्षतात्मक प्रणाली नै भएको पाइएन।

^५ प्रश्नावलीमा वितरण प्रमुख, बजार प्रमुख, निर्देशक, प्रबन्ध निर्देशक र अध्यक्ष गरी जम्मा ५ पदमा कार्यरत व्यक्तिहरूको नाम सङ्कलन गरिएको थियो। व्यवस्थापनका अन्य क्षेत्र र शाखामा काम गर्ने व्यक्तिहरूलाई यसले समेटेको छैन। त्यसैले प्रकाशकीय समूह भनेर तिनै माथिका ५ पदमा संलग्न व्यक्तिहरूको समूहलाई बुझ्नुपर्छ।

तालिका ५.३ मा देखाइएभैं सर्वेक्षण गरिएका जम्मा ४१ ओटा प्रकाशनभरिमा २१ जना मात्र जनजातितर्फबाट प्रकाशकीय समूहमा आवद्ध रहेको पाइयो। तीमध्ये दुई तिहाई अर्थात् १४ जना नेवार जातिका नै छन्। बाँकी ७ जना मात्र गैर-नेवार जनजाति भएका र ती जनजातिप्रधान पत्रिकामा आवद्ध रहेका छन्।

तालिका ५.३: उपत्यकाभित्र प्रकाशकीय समूह

पद	जनजाति		दलित	महिला	
	नेवार	गैर-नेवार		गैर-दलित/ गैर-जनजाति	दलित/ जनजाति
वितरण प्रमुख	१	×	×	१	×
बजार प्रमुख	४	३	१	१	×
निर्देशक	×	२	×	१	×
प्रबन्ध निर्देशक	५	१	×	१	×
अध्यक्ष	४	१	१	×	×
जम्मा	१४	७	२	४	×

जन उत्थान मासिकको कारणले २ जना दलितको यस प्रकाशकीय समूहमा सहभागिता देखिन्छ। अन्य कुनै प्रकाशनको प्रकाशकीय समूहमा दलितको सहभागिता भएको छैन। ४ जना महिलाको यस प्रकाशकीय समूहमा सहभागिता देखिन्छ। तर दलित र जनजाति महिला दुवैको यस समूहमा प्रतिनिधित्व शून्य छ।

सर्वेक्षणको समय निष्कर्ष

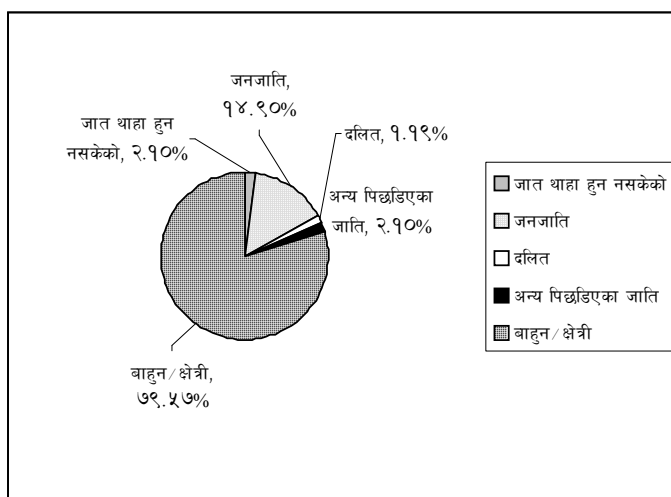
सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई केलाउँदा जनजाति र दलित वर्गको प्रतिनिधित्व मूल प्रवाह र वैकल्पिक सञ्चारमाध्यमहरूमा यथेष्ट रूपमा हुन नसकेको स्पष्ट छ। अधिराज्यभरिका प्रकाशनगृहहरूको समग्र विश्लेषणमा दलित वा जनजाति प्रकाशन भनेर किटान गरिएका १० प्रकाशनबाहेक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएका अन्य जम्मा १०४ प्रकाशनको विवरण निम्नानुसार छ:

तालिका ५.४ अनुसार जम्मा १०४ प्रकाशन संस्थामा सम्पादक समूह, स्तम्भकार समूह र प्रकाशकीय समूहमा गरी जम्मा २२५७ जनाको प्रत्यक्ष संलग्नता भएको देखिन्छ। तीमध्ये जनजाति ३३८ जना (१४.९%) छन्। तीमध्ये पनि १९२ जना (८.५%) नेवार छन्। दलित जम्मा २७ जना (१.१९%) छन् भने अन्य पिछडिएका जातिको सङ्ख्या ४८ (२.१%) छ। थरबाट जात छुट्ट्याउन नसकिएका र उपनाम, छद्मनामका कारण जात छुट्ट्याउन नसकिएका ४८ जना (२.१%) छन्।

तालिका ५.४: मूलप्रवाहका प्रकाशनको समग्र स्थिति

समूह	जम्मा सङ्ख्या	जनजाति		दलित		अन्य पिछडिएका जाति ^६	
		सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
सम्पादक	१५५६	२३२	१४.९	२२	१.४	४०	२.५
स्तम्भकार	४९६	६०	१२	२	०.४	५	१
प्रकाशकीय	२०५	४६	२२.४	३	१.४	३	१.४
जम्मा	२२५७	३३८	१४.९	२७	१.१९	४८	२.१

पत्रकारहरूको जातिगत स्थिति

तालिका ५.५: पत्रकारहरूको लैङ्गिक स्थिति

समूह	जम्मा सङ्ख्या	महिला	
		सङ्ख्या	प्रतिशत
सम्पादक	१६४९	८२	४.९७
स्तम्भकार	५४६	२६	४.७६
प्रकाशकीय	२०५	६	२.९३
जम्मा	२४००	११४	४.७५

^६ यस अन्य पिछडिएका जाति समूहमा दलित र जनजाति दुवैमा नपरेका तर राज्य संयन्त्रमा कुनै पहुँच नपुगेका र सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिले पछाडि परेका खासगरी तराईका साह, कलवार, कुर्मी, सोनार, मुसलमान आदिलाई समेटिएको छ ।

महिलाको उपस्थिति पनि न्यून नै देखिन्छ। तालिका ५.५ मा देखाइएभैं सर्वेक्षण गरिएका ११४ प्रकाशन संस्थामा जम्मा ११४ जना (४.७५%) महिला कार्यरत रहेको पाइयो। नारी प्रधान पत्रिका *अस्मिता*लाई अलग्याउँदा यो सङ्ख्या १०० मात्रै हुन आउँछ। यसमा दलित, जनजाति र मधेसी महिला नगण्य छन्।

राष्ट्रिय समाचार समिति (रासस)

छुट्टै प्रकाशनसंस्था नभए पनि नेपालसम्बन्धी समाचार उत्पादन गर्ने काममा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुनाले राष्ट्रिय समाचार समितिमा पनि हामीले सर्वेक्षण गरेका थियौं।

वि.सं. २०१९ मा दुई समाचार सङ्कलन गर्ने एजेन्सीहरू एकसाथ राष्ट्रिय संवाद समितिमा परिणत भएका थिए। यही राष्ट्रिय संवाद समिति २०२८ सालमा राष्ट्रिय समाचार समिति (रासस) हुन पुग्यो। रासस समाचार एजेन्सी हो। यसले सञ्चारगृहहरू, जस्तै: रेडियो नेपाल, नेपाल टेलिभिजन, *गोरखापत्र* र अन्य प्राइभेट संस्थाहरूलाई समाचारको विक्री वितरण गर्दछ। तर यसको मुख्य आयस्रोत सरकारी अनुदान नै हो।

विहान, अपराह्न, दिउँसो, साँझ र रातको पछिल्लो पलमा गरेर राससले ५ पटक नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा नेपालसम्बन्धी समाचार प्रकाशन गर्दछ। अनि नेपाली र अङ्ग्रेजीमा दिनको दुई पटक, अन्तर्राष्ट्रिय समाचार बुलेटिन प्रकाशन गर्दछ। विराटनगर, पोखरा र नेपालगञ्जमा क्षेत्रीय कार्यालयबाहेक १४ अञ्चलमा नै राससका संवाददाताहरू छन्। सबै ठाउँमा गरेर राससका कर्मचारीबाहेक नेपालसम्बन्धी समाचार सङ्कलनका लागि ६०-६५ जना स्ट्रिन्जर्स छन्। अङ्ग्रेजी र नेपाली शाखासँग संलग्न सम्पादक र संवाददाता गरी काठमाडौँमा ३७ जनाको समूह छ। यसबाहेक अध्यक्ष तथा महाप्रबन्धकको पद राससको प्रमुख पद हो। यस पदमा कसलाई नियुक्त गर्ने भन्ने अधिकार सरकारमा सुरक्षित छ। यसबाहेक अध्यक्ष लगायत राससका ३ जना, सञ्चार मन्त्रालयबाट १ जना र रासस र सञ्चार मन्त्रालयभन्दा बाहिरको १ जनाको संयोजकत्वमा ५ सदस्यीय समितिको बोर्ड बनेको हुन्छ र यही बोर्डले राससका गतिविधिको निर्देशन गर्दछ।

नेपालसम्बन्धी समाचारहरू सरल तरिकाले छिटो उपलब्ध गराउनु राससको मुख्य कार्य रहँदै आएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय समाचारको प्रसार तथा वितरण पनि यसको कार्यभित्र पर्दछ। यसका निमित्त राससले एपी (अमेरिका), एएफपी (फ्रान्स), सिन्ट्वा (चीन) र पिटिआई (भारत) बाट सेटलाइट-कम्प्युटर लिङ्कमार्फत सूचना सङ्कलन गर्ने गर्दछ।

काठमाडौंमा अवस्थित ३७ जनामध्ये १७ जना संवाददाता हुन् र बाँकी २० जनामा सम्पादक र अनुवाद गर्ने व्यक्ति पर्दछन्। यी ३७ जनामध्ये ६ जना जनजाति पर्दछन् तर ती सबै नेवार हुन्। दलितको सहभागिता शून्य छ। अनि २ जना महिलाको मात्र उपस्थिति छ।

सम्पादक समूहमा रासससँग काठमाडौंबाहिर जम्मा १७ जनाको संलग्नता रहेको छ। यसमा जनजातिका ७ जना पर्छन्, जसमध्ये ६ जना नेवार हुन्। महिलाको सङ्ख्या १ छ भने दलितको उपस्थिति नै देखिँदैन।

पत्रकारहरूको संस्थाको सर्वेक्षण

यसभन्दा अगाडिको खण्डमा हामीले विभिन्न प्रकाशन गृहमा दलित/जनजातिको सहभागिताका बारेमा चर्चा गर्थौं। अब यस खण्डमा पत्रकारहरूसँग सम्बन्धित केही प्रमुख सङ्घसंस्था र पत्रकार प्रशिक्षण गर्ने केही इन्स्टिच्यूटमा दलित र जनजातिको सहभागिताका बारे चर्चा गर्नेछौं।

यसका लागि हामीले पत्रकारहरू आफैँले गठन गरेको प्रतिनिधिमूलक संस्था नेपाल पत्रकार महासङ्घ र सरकारले गठन गर्ने प्रेस काउन्सिल नेपाललाई अध्ययनका लागि रोज्यौं। त्यसैगरी नेपाल वातावरण पत्रकार समूह र सञ्चारिका समूह नेपाललाई सक्रिय गैरसरकारी संस्थाका तर्फबाट रोज्यौं।

यस अध्ययनमा यी संस्थाहरूको सामान्य परिचय, सदस्यता वितरण-प्रक्रिया र कार्यसमितिको गठन-प्रक्रियाका बारेमा चर्चा गर्दै वर्तमान कार्य समितिका पदाधिकारीहरूको जातिगत विश्लेषण गर्न खोजिएको छ।

(क) नेपाल पत्रकार महासङ्घ: सञ्चार तथा पत्रकारिता क्षेत्रमा कार्यरत पत्रकारहरूको पेशागत हक-हितको संरक्षण गर्ने, पत्रकारहरूलाई एक सूत्रमा आबद्ध गरी राष्ट्र र समाजको हितमा लगाउने, पत्रकारितासँग सम्बन्धित विषयहरूमा अध्ययन, अनुसन्धान, सभा, सम्मेलन, गोष्ठी आदिको आयोजना गर्ने जस्ता उद्देश्य राखेर नेपाल पत्रकार महासङ्घको स्थापना गरिएको हो। यो महासङ्घ प्रतिनिधिमूलक संरचनामा आधारित संस्था हो। यसको केन्द्रीय कार्यकारिणी समितिको बनेट पनि प्रतिनिधिमूलक नै छ। महासङ्घका शाखा तथा उपशाखाले आफ्ना प्रतिनिधिहरू केन्द्रीय साधारण सभाका लागि पठाउँछन्। केन्द्रीय साधारण सभाको महाधिवेशनले गोप्य मतदानद्वारा केन्द्रीय समितिका पदाधिकारीहरूको निर्वाचन गर्दछ।

यो महासङ्घ नेपाली आमसञ्चारजगतको सबैभन्दा पुरानो र एकमात्र प्रतिनिधि सङ्गठन हो। यसलाई प्रकाशकदेखि श्रमजीवी पत्रकार सबैको साझा चौतारी र

समन्वय केन्द्रको रूपमा मानिएको छ। त्यसैले महासङ्घको चासो आमसञ्चारको समग्र क्षेत्रको वृहत्तर विकाससँग हुनुपर्दछ।

तालिका ५.६: पत्रकारहरूका सङ्गठनहरूमा कार्यसमितिको विश्लेषण

संस्थाको नाम	जम्मा पदाधिकारी संख्या	पुरुष		महिला		जनजाति			दलित	
		संख्या	%	संख्या	%	संख्या	रै-नेवार		संख्या	%
							नेवार			
नेपाल पत्रकार महासङ्घ केन्द्रीय समिति	२१	२०	९५.२	१	४.८	१	२	१४.२	X	X
प्रेस काउन्सिल नेपाल	१४	१४	१००	X	X	X	२	१४.३	X	X
नेपाल वातावरण पत्रकार समूह	११	११	१००	X	X	X	१	९.०९	X	X
सञ्चारिका समूह ^९	११	X	X	११	१००	१	१	१८.२	X	X
जम्मा	५७	४५	७८.९	१२	२१.१	२	६	१४.०३	X	X

तर महासङ्घको वर्तमान (२०५६-०५८) केन्द्रीय कार्यसमितिको जातीय संरचना हेर्दा बाहुन/छेत्री जातिका पुरुषहरूको बाहुल्य देखिन्छ। तालिका ५.६ मा देखाइएको अनुसार कार्यसमितिका २१ जना पदाधिकारीहरूमध्ये २० जना (९५.२%) पुरुष छन्। एक जना (४.८%) महिलाको मात्र प्रतिनिधित्व भएको छ। त्यस्तै ३ जना (१४.२%) जनजातिका पत्रकारहरू यस कार्यसमितिमा छन् र तीमध्ये २ जना (९.५%) नेवार जातिका छन्। जनजाति महिलाको उपस्थिति देखिँदैन भने यस कार्यसमितिमा दलितको पनि प्रतिनिधित्व भएको छैन। पत्रकारहरूको प्रतिनिधि सङ्गठन भएकाले यसको कार्यसमितिमा सम्पूर्ण जातिका पुरुष र महिला पत्रकारहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुन सकेमा महासङ्घ अझ बढी प्रभावकारी सिद्ध हुने थियो। बहुभाषी, बहुजातीय नेपाली समाजको प्रतिविम्ब कार्यसमितिमा उतार्नका लागि महासङ्घका सम्पूर्ण सदस्यले उदार भावनाले कुनै पूर्वाग्रह नराखी दलित, जनजाति र अन्य पिछडिएका जातिका पत्रकारहरूलाई अगाडि बढाउनुपर्ने देखिन्छ।

(ख) प्रेस काउन्सिल नेपाल: प्रेस काउन्सिल नेपाल प्रजातान्त्रिक समाजमा स्वतन्त्र प्रेसको अभिवृद्धि गर्ने र मुलुकमा स्वस्थ एवं मर्यादित पत्रकारिताको विकासका

^९ यस संस्थामा पुरुषलाई सदस्यता दिने प्रावधान छैन।

लागि पत्रकारलाई सुभाब दिने उद्देश्यले सरकारद्वारा गठित एक वैधानिक स्वायत्त निकाय हो। प्रेस काउन्सिलले पत्रकार आचार संहिता निर्माण गरी लागू गर्ने, पत्रपत्रिकाहरूको आवधिक मूल्याङ्कन गरी वर्गीकरण गर्ने, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित असामाजिक र आपत्तिजनक कुराहरूको छानबिन गर्ने, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचार विरुद्धको उजुरी उपर कारवाही गर्ने लगायत पत्रकारिताको विकासका लागि सरकारलाई सुभाब दिने जस्ता कामहरू गर्दछ।

यस काउन्सिलमा एक अध्यक्ष, एक सदस्य-सचिव र १२ सदस्यहरू गरी जम्मा १४ जना रहन्छन्। पत्रकारिता वा कानुनी क्षेत्रमा विशेष योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरूमध्येबाट सरकारले तोकेको एक व्यक्ति अध्यक्ष हुने प्रावधान छ भने सूचना विभागका महानिर्देशक काउन्सिलका पदेन सदस्य-सचिव हुन्छन्। प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभाका एक-एक सदस्य क्रमशः सभामुखले र अध्यक्षले काउन्सिलको सदस्यको रूपमा मनोनीत गर्दछन्। बाँकी १० सदस्यहरू सम्पादक, प्रकाशक र पत्रकारहरूमध्येबाट सरकारले नै मनोनीत गर्दछ। काउन्सिलका अध्यक्ष र सदस्यहरूको पदावधि ४ वर्षको हुन्छ। प्रेस काउन्सिलका वर्तमान (२०५६-०५७) पदाधिकारीहरूको जातिगत संरचनालाई हेर्दा बाहुन, छेत्री जातिका पुरुषको बाहुल्य देखिन्छ। काउन्सिलका १४ जना पदाधिकारीमध्ये सबै पुरुष छन्। जनजातितर्फबाट २ जना (१४.३%) को प्रतिनिधित्व भएको छ र ती दुई जना पनि नेवार जातिका हुन्। दलितको प्रतिनिधित्व भएको छैन।

काउन्सिलका पदाधिकारीहरू सरकारले मनोनीत गर्ने भएकाले यसमा राजनीतिक पूर्वाग्रहले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ र काउन्सिलको गठन गर्दा त्यसैअनुसारको सन्तुलन मिलाउन खोजेको देखिन्छ। अहिलेसम्म कुनै न कुनै राजनैतिक छाप लागेका पत्रकारहरू नै काउन्सिलमा पर्ने गरेको पाइएको छ। बरु यसो गर्नुको सट्टा विशुद्ध पत्रकारिता क्षेत्रमा लागेर ख्याति कमाएका व्यक्तिहरूलाई जातीय सन्तुलन मिल्ने हिसाबले काउन्सिलमा मनोनीत गर्न सकेमा नेपालको सञ्चारजगतले उल्लेखनीय उन्नतिको गोरेटो समात्न सक्ने थियो।

(ग) नेपाल वातावरण पत्रकार समूह: राष्ट्रको विकासमा प्राकृतिक स्रोतको परिचालनको जति महत्त्व हुन्छ, त्यसको उपयोगमा वातावरणीय सचेतता त्यसभन्दा बढी आवश्यक हुन्छ। त्यस्तै विकास-प्रक्रियामा सञ्चारमाध्यमले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। यिनै दुई तथ्यलाई ख्याल राख्दै वातावरण संरक्षण र दिगो विकासका क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउने उद्देश्यले 'नेपाल वातावरण पत्रकार समूह' को स्थापना गरिएको हो। यस समूहलाई वातावरणविद् र

वातावरण विषयमा आवाज उठाउने सञ्चारकर्मीहरूको जमात भनेर पनि चिन्न सकिन्छ। यो एक गैरसरकारी संस्था हो। यसले पर्यावरण प्रतिकूल हुने गरी विभिन्न क्षेत्रबाट हुने गरेका निर्णय र कार्यहरू, वनविनाश, वन्यजन्तुको शिकार, तिनको अवैध ओसार-पसार र किनबेच, परम्परागत प्रविधि र वंशको विनाश, कृषिमा रासायनिक पदार्थको बहदो अतिक्रमण आदिका बारेमा सूचना र समाचारको प्रवाह गर्नुका साथै पर्यावरणमाथि नकारात्मक असर हुने गरी भइरहेका क्रियाकलापहरू कम गर्न, रोक्न तथा हाम्रो प्राकृतिक वातावरणलाई दिगो आर्थिक स्रोतका रूपमा उपयोग गर्न जनचेतनाको अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा अग्रणी भूमिका खेल्दै आएको छ। वातावरण तथा दिगो विकाससँग सम्बन्धित विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान, प्रकाशन, गोष्ठी, सभा, सम्मेलन, प्रवचन कार्यक्रम आदिको आयोजना पनि यस समूहका कार्यक्षेत्र अन्तर्गत नै परेका छन्।

यस समूहको वर्तमान कार्यसमिति (२०५७-०५८) को सर्सर्ती अध्ययन गर्दा आदिवासी जनजाति र दलितको सहभागिता छैन भन्न सकिने स्थिति छ। कार्यसमितिका ११ जना पदाधिकारीमध्ये सबैजना पुरुष छन्। एक जना (९.०९%) नेवार जातिका व्यक्तिले सम्पूर्ण जनजातिको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने दलितको प्रतिनिधित्व भन्नु छँदै छैन। यस संस्थामा हाल जम्मा ७७ जना साधारण सदस्य छन्। यस समूहको साधारण सदस्य हुन इच्छुक व्यक्तिले एक जना कुनै पुरानो सदस्यको सिफारिससहित सदस्यता फारम भर्नुपर्दछ। त्यसैका आधारमा वातावरण पत्रकारितामा उसको योगदानलाई दृष्टिगत गरी उपयुक्त देखिएमा कार्यसमितिले उसलाई सदस्यता प्रदान गर्दछ। त्यस्तै साधारण सदस्यको अधिवेशनले निर्वाचनद्वारा कार्यसमितिको गठन गर्ने प्रावधान यस समूहको रहेको छ।

यसै पनि दलित/जनजातिका पत्रकारहरू थोरै छन्, तीमध्ये पनि वातावरण पत्रकारिता गर्ने पत्रकारहरू भन्नु थोरै छन् र ती थोरैमध्ये पनि केही मात्र यस समूहको साधारण सदस्य बन्न सकेका छन्। त्यसपछि कार्यसमितिमा पुग्नलाई अधिवेशनमा निर्वाचनको सामना गर्नु जरुरी हुन्छ। यिनै कारणले गर्दा यस कार्य समितिमा दलित/जनजातिको प्रतिनिधित्व हुन नसकेको हुनुपर्दछ। उचित जातीय सन्तुलनका लागि कार्यसमितिले दलित/जनजातिका पत्रकारलाई सदस्यता वितरण गर्दा उदार नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यस्तै अन्य साधारण सदस्यले पनि समानुपातिक जातीय दृष्टिकोण राखी कार्यसमितिमा दलित/जनजातिको समेत प्रतिनिधित्व गराउन सके सुनमा सुगन्ध हुने थियो।

(घ) सञ्चारिका समूह नेपाल: सञ्चारिका समूह नेपाल महिला सञ्चारकर्मीहरूको प्रयासले स्थापित एक गैरसरकारी संस्था हो र महिला सञ्चारकर्मीहरू मात्रै यसको सदस्य बन्न सक्छन् ।

समाजमा महिलाहरूलाई हेर्ने पुरानो दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउनका लागि सञ्चारमाध्यममा महिलाको सकारात्मक छवि प्रस्तुत गर्ने, लैङ्गिक समानतायुक्त समाजको निर्माणमा सहयोग पुग्ने काम र कार्यक्रमहरू गर्ने, महिला सशक्तीकरणको आवश्यकताबारे जनचेतनाको अभिवृद्धि गर्ने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने, महिलाहरूलाई उनीहरूको हक-अधिकारप्रति सचेत गराउनुका साथै राष्ट्रप्रतिको जिम्मेवारीको बोध गराउने आदि उद्देश्यहरू यस संस्थाले राखेको छ ।

यस समूहले महिला अधिकारका लागि कार्यरत विभिन्न सङ्घसंस्था र व्यक्तिहरू तथा सञ्चारकर्मीहरूबीच समन्वय ल्याउने, महिलाले भोग्नु परिरहेका समस्याका विषयलाई सञ्चारको माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने, महिलाका विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने, सञ्चार क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता बढाउने उद्देश्यले तालिम, गोष्ठी, सम्मेलन आदिको आयोजना गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

साधारण सभाको निर्वाचनद्वारा यस समूहको कार्यसमितिको चयन गरिन्छ । कार्यसमितिमा ११ जना रहन्छन् । वर्तमान कार्यसमिति (२०५५-०५८) को जातिगत संरचनालाई हेर्दा २ जना (१८.२%) जनजाति भएको पाइयो जसमध्ये एक नेवार छन् । दलितको सहभागिता यस समूहमा भएको छैन । यस संस्थामा हाल जम्मा ६७ सदस्यहरू छन् ।

नेपाली समाजमा महिलाहरू पिछ्छिइएका त छँदै छन् । महिलाभित्र पनि जनजाति महिला र दलित महिलाहरू अझ बढी पिछ्छिइएका छन् भन्ने कुराको झलक हामी यस कार्यसमितिको बनोटबाट पाउँछौं । यस सञ्चारिका समूहले दलित र जनजातिका महिलाहरूलाई पत्रकारिता क्षेत्रमा ल्याउनका लागि प्रोत्साहन गर्नुका साथै उनीहरूका लागि विशेष तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी कार्यसमितिमा पनि दलित र जनजातिको समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउन सके बेस हुने थियो ।

पत्रकारहरूलाई प्रशिक्षण दिने संस्थाहरूको सर्वेक्षण

पत्रकार प्रशिक्षण गर्ने संस्थाहरूका तर्फबाट त्रिवि अन्तर्गतको रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट र मिडिया प्वाइन्टलाई हामीले रोजेका छौं ।

(क) रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस: सञ्चार क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने उद्देश्यले त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पसमा 'पत्रकारिता

तथा आमसञ्चार' विषयमा स्नातक तहसम्मको अध्यापन गराइन्छ। वि.सं. २०३३ मा विश्वविद्यालय स्तरीय शिक्षाअन्तर्गत रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पसमा अध्यापन गर्न सुरु गरिएको पत्रकारिता विषयमा हालसम्म करीब ४ सय जनाले पत्रकारितामा स्नातक तह हासिल गरिसकेका छन्। विद्यार्थीलाई बढी व्यावहारिक र दक्ष बनाउनका निमित्त व्यावहारिक र सैद्धान्तिक दुवै किसिमका ज्ञान प्रदान गर्ने किसिमको पाठ्यक्रम समावेश गरिएको छ। एसएलसीपछि पत्रकारिता विषयमा स्नातक हुनका लागि प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा दुई वर्ष र स्नातक तहमा तीन वर्ष गरी ५ वर्षको अध्ययन पूरा गरेर उत्तीर्ण हुनुपर्दछ।

तालिका ५.७: पत्रकार प्रशिक्षण संस्थाको सर्वेक्षण

संस्थाको नाम	जम्मा संख्या	पुरुष		महिला		जनजाति			दलित	
		संख्या	%	संख्या	%	संख्या		%	संख्या	%
						गैर नेवार	नेवार			
त्रि.वि. रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस (प्राध्यापक)	८	८	१००	X	X	१	२	३७.५	X	X
नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट										
क) कार्य समिति	११	१०	९०.९	१	९.०९	X	१	९.०९	X	X
ख) स्रोत व्यक्ति	१२	१२	१००	X	X	X	X	X	X	X
मिडिया प्वाइन्ट (स्रोत व्यक्ति)	३७	३६	९७.३	१	२.७	X	८	२१.६२	X	X

यस क्याम्पसमा पत्रकारिता विषयको प्राध्यापनका लागि ८ जना प्राध्यापकहरू संलग्न छन् र ती सबै पुरुष हुन्। ८ जनामा जनजातितर्फ ३ जना (३७.५%) छन्। जसमध्ये २ जना (२५%) नेवार छन्। दलित प्राध्यापक यस विषयको प्राध्यापनमा संलग्न भएको पाइएन।

(ख) नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट: नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट नेपालको सञ्चार जगत्मा सक्रिय एक गैरसरकारी संस्था हो। नेपालको सञ्चार जगत्लाई सबल बनाउने प्रमुख लक्ष्य बोकेको यो संस्थाको स्थापना वि.सं. २०४१ मा भएको हो। व्यावसायिक दक्षतामा वृद्धि गर्न यो संस्थाले पत्रकारितासम्बन्धी १० महिने तालिम सञ्चालन गर्दै आएको छ। अहिले (२०५७ साल) सम्म यस संस्थाले १६ ओटा समूहलाई प्रशिक्षण दिइसकेको छ। त्यस्तै सञ्चार क्षेत्रसम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र प्रकाशनलाई पनि यसले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र पारेको छ।

पत्रकारिताजगतको श्रीवृद्धिका लागि युवाहरूलाई व्यावसायिक दक्षताको विकास हुने तालिम प्रदान गर्ने, पेसागत मर्यादा र आचरणका सम्बन्धमा जानकारी गराउने, सञ्चार-माध्यमहरूको स्तर उकास्नका साथै क्षमतामा वृद्धि गर्न सकिने आधारहरूका बारेमा जानकारी गराउने तथा सञ्चार नीति, योजना र कार्यक्रमका बारेमा राय-सल्लाह र सुझाव दिने आदि यस संस्थाका प्रमुख उद्देश्यहरू हुन् । त्यस्तै अन्य उद्देश्यमा प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सञ्चारको महत्त्व, दायित्व र जिम्मेवारीबारे प्रकाश पार्ने तथा पत्रकारिता क्षेत्रको विकासका लागि चाहिने पुस्तक, पत्रपत्रिका लगायतका अन्य सामग्रीहरू तयार गर्नु आदि पर्दछन् ।

सञ्चार क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिलाई कार्यसमितिले उपयुक्त ठहऱ्याएमा यस संस्थाको साधारण सदस्यता प्रदान गरिन्छ । साधारण सदस्यको अधिवेशनमा निर्वाचनद्वारा कार्यसमितिका ११ जना पदाधिकारीमध्ये अध्यक्षसमेत ९ जना छानिन्छन् । बाँकी दुई सदस्यहरू सञ्चार क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका साधारण सदस्यमध्येबाट अध्यक्षले मनोनीत गर्ने प्रावधान छ ।

नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटको वर्तमान कार्यसमिति (२०५७-०५९) मा जनजातिको सहभागिता न्यून छ । तालिका ५.७ मा देखाइएभैं कार्य समितिका ११ जना पदाधिकारीमध्ये १ जना (९.०९%) महिलाको सहभागिता भएको छ । जनजातिका तर्फबाट १ जना (९.०९%) नेवार जातिका व्यक्ति परेका छन् । दलितहरूको तर्फबाट कार्यसमितिमा कोही आउन सकेका छैनन् । त्यस्तै प्रशिक्षार्थीलाई तालिम दिने स्रोत व्यक्तिहरूमध्ये एकै जना पनि महिला दलित/जनजातितर्फका भएको देखिँदैन ।

(ग) मिडिया प्वाइन्ट: निजी क्षेत्रबाट पत्रकारितामा सक्रिय रहँदै आएको संस्था हो मिडिया प्वाइन्ट । मिडियालाई टेवा पुऱ्याउने लक्ष्य बोकेको यस संस्थाले मानवीय उर्जाको उत्पादनमा आफूलाई केन्द्रित गरेको छ । पत्रकारिताको व्यावसायिक शिक्षाबाहेक अनुसन्धान र मिडियालाई आवश्यक पर्ने विभिन्न सेवा यसले उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

यो सन् १९९५ मा स्थापना भएको हो । हाल यसले पत्रकारिताका क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति उत्पादन र मिडियालाई आवश्यक पर्ने केही सेवाहरूको व्यवस्थापनलाई सँगै लिएर बढिरहेको छ । आफ्ना सबै लक्ष्यलाई १० महिने पत्रकारिताको प्रशिक्षण, मिडियासँग सम्बन्धित अन्य छोटो प्रशिक्षण, अनुवाद, विभिन्न संस्थाका प्रकाशनका लागि सम्पादकीय सेवा, प्रेस क्लिपिङ्गसका साथै मिडियालाई सेवा पुग्ने अन्य गतिविधिहरूमाफत निरन्तरता दिन मिडिया प्वाइन्ट गतिशील देखिन्छ ।

प्रारम्भमा ३ जनाको प्रयासबाट सञ्चालित यो संस्था अहिले श्रीरामसिंह बस्नेत र अर्जुन विष्टको स्वामित्वमा छ । तर कार्यसमिति नभएको हुनाले हामीले त्यहाँ प्रशिक्षण दिने स्रोत व्यक्तिहरूको मात्र जातीय विश्लेषण गरेका छौं । यसको मुख्य कार्य पत्रकारिताको प्रशिक्षणमा ३७ जना स्रोत व्यक्ति संलग्न छन् । यी स्रोत व्यक्तिहरूमा महिलाको सन्दर्भमा १ जना (२.७%) को उपस्थिति छ । जातीय प्रतिनिधित्वको चर्चा गर्दा बाहुन, छेत्री र नेवारबाहेक अन्य जातिको सहभागिता देखिँदैन । ८ जना (२१.६२%) नेवारको सहभागिताबाहेक अन्य कुनै जनजातिको प्रतिनिधित्व छैन । अनि, शून्य छ दलित सहभागिता ।

तथ्याङ्कबारे धारणाहरू

माथिका यी सबै सर्वेक्षणले संयुक्त रूपमा एउटै कुरा स्पष्ट पारेका छन्- त्यो के हो भने दलित र जनजातिहरू पत्रकारिता पेसा लगायत पत्रकारका सङ्गठन र पत्रकार उत्पादन गर्ने संस्थाहरूमा पनि न्यून सङ्ख्यामा छन् । विडम्बना के छ भने सर्वेक्षण गरिएका सङ्घसंस्थाको कार्यसमितिमा एकै जना पनि दलित परेको छैन । पत्रकार प्रशिक्षण गर्ने संस्थामा प्रशिक्षकका रूपमा पनि दलित भेटिँदैन । जनजातिको पनि स्थिति सन्तोषजनक छैन ।

यी तथ्याङ्कका बारेमा दलित/जनजातिसँग सम्बन्धित र पत्रकारितासँग सम्बन्धित व्यक्ति, सङ्घ र संस्थाको कस्तो धारणा रहेको छ ? यस न्यून तथ्याङ्कको पछाडि के के कारणहरू हुन सक्छन् ? यसलाई ती सङ्घसंस्थाका व्यक्तिहरू समस्या मान्छन् त ? समस्या मान्छन् भने यसको समाधानका लागि के राय-सुझाव हुन सक्छ उनीहरूको ? अनि यसका लागि उनीहरूको पनि कार्यक्रम केही छ कि ? यदि उनीहरू यसलाई समस्या मान्दैनन् भने किन ?

सर्वेक्षणले देखाएको तथ्याङ्कका साथमा यी माथिका जिज्ञासाहरू राखेर हामीले केही व्यक्तित्वहरूसँग भेटघाट र कुराकानी गरेका थियौं । (भेटघाट र कुराकानी गरिएका व्यक्तिहरूको नाम र सम्बन्धित संस्थाको नाम यसै अध्यायको अन्तमा राखिएको छ ।)

कुराकानीका क्रममा नेपाली पत्रकारिता जगत्मा देखिएको दलित/जनजातिको न्यून उपस्थितिलाई सबैजसो व्यक्तिहरूले समस्याको रूपमा स्वीकार्नु भयो । दलितका सम्बन्धमा राष्ट्रिय सभाका सांसद विजुलकुमार विश्वकर्माको विचार छ, “यो धेरै ठूलो समस्या हो । ५० लाख जनसङ्ख्या भएको दलित समुदायलाई राज्यले उपेक्षा गर्दा राष्ट्र कहिल्यै विकासको पथमा लम्कन सक्दैन ।”

तर नेपाल पत्रकार महासङ्घका सभापति सुरेश आचार्य भने यसलाई आफूले ठूलो समस्याको रूपमा नलिएको बताउँदै भन्नुहुन्छ, “पेसागत पत्रकारितामा जाति, धर्म, वर्ग आदि कुराहरू गौण हुन्छन् । त्यसैले यस क्षेत्रलाई जातीय या साम्प्रदायिक दृष्टिकोणले हेरिनु उचित हुँदैन ।” सबै जातिको सहभागिता हुनु राम्रै कुरा भएको स्वीकार्दै उहाँ अगाडि थप्नुहुन्छ, “तर कुनै सम्प्रदायको विकास गर्न त्यही सम्प्रदायकै मानिस नै चाहिन्छ, भन्ने जरुरी छैन ।” त्यसैगरी महिला पत्रकारहरूको सङ्गठन सञ्चारिका समूह, नेपालसँग पत्रकारिता क्षेत्रमा दलित र जनजाति महिलाको सहभागिता बढाउने कुनै योजना र कार्यक्रम नभएको बताउँदै समूहका अध्यक्ष वन्दना राणा भन्नुहुन्छ, “हाम्रो संस्थामा यो जात त्यो जातभन्दा पनि को कति सक्षम भन्ने कुरा प्रमुख हुन्छ ।”

दलित र जनजातिहरूको न्यून उपस्थितिको कारण के हो भनेर सोध्दा हामीले निम्न उत्तर पायौं-

(क) पहुँचको कमी: नेपाली पत्रकारितामा दलित र जनजातिको न्यून उपस्थिति हुनाका विभिन्न कारणहरूमध्ये हामीसँगको कुराकानीमा केही व्यक्तिहरूले ‘पहुँचको कमी’ लाई एउटा कारण मान्नु भएको छ । दलित र जनजातिलाई पत्रकारितामा लाग्नका लागि प्रेरणा, प्रोत्साहन र सहयोगका साथै काम गर्ने अवसर प्रदान गरिदिने मानिस नै छैनन् भन्ने अभिप्राय उहाँहरूको हो । हामीसँगको भेटमा राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति महिला सङ्घका अध्यक्ष डा. चुन्दा बज्राचार्य बताउनुहुन्छ, “अधिकांश जनजातिहरू ग्रामीण बस्तीमा बसोबास गर्ने हुँदा आमसञ्चारका साधनबाटै उनीहरू विमुख बन्न पुगेका छन् । जोसँग पत्रकारिताको रुचि र सीप छ, उनीहरूलाई मिडियासम्म पुऱ्याइदिने च्यानलको अभाव छ किनभने बाहुन-क्षेत्रीहरू आफ्नै जातका मानिस पाएसम्म अरूलाई वास्ता गर्दैनन् ।” “सरकारी सुविधा र भत्ता पाइने ठाउँमा जनजातिलाई कहीं नराखिने र निजी क्षेत्रका प्रकाशनमा पनि पहुँच नपुगेकाले प्रतिभा भएर पनि उनीहरू यसै खुम्चिएर बस्न बाध्य भएको” विचार व्यक्त गर्नुहुन्छ उक्त सङ्घका महासचिव बमकुमारी बुढा मगर । राष्ट्रिय जनजाति विकास समितिका निर्देशक डा. चैतन्य सुब्बाको समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण भने यस्तो रहेको छ, “नेपालको मिडिया प्रभुत्वशाली समुदायको हातमा रहेको छ । उनीहरूले नेपाली समाज बहुलवादी समाज भएको र यसमा विभिन्नता रहेको कुरो नस्वीकारेसम्म यो समस्या सुल्झाउन गाह्रो पर्दछ ।”

दलितका सवालमा यो 'पहुँचको कमी' भन्ने कारण भन्नु प्रखर भएर देखा पर्छ किनभने हाम्रो सर्वेक्षणले पनि पत्रकारका सङ्गठनका कार्यसमितिमा र प्रशिक्षण दिने संस्थामा प्रशिक्षकका रूपमा कोही दलित नभएको देखाएको छ । दलित हित तथा छात्रवृत्ति प्रतिष्ठानका अध्यक्ष कमला हेमचुरीका अनुसार दलितलाई यस क्षेत्रमा लाग्नका लागि प्रोत्साहन दिने र सहयोग गरिदिने कोही छैन । आर्थिक स्रोत र मानवीय संसाधन दुवै नभएकाले दलित पछि परेको आशय छ, नेपाल उत्पीडित दलित जातीय मुक्ति समाजका केन्द्रीय अध्यक्ष पद्मलाल विश्वकर्माको । यसलाई अझ स्पष्ट पार्दै उहाँ भन्नुहुन्छ, "पत्रकारितासम्बन्धी अध्ययन गर्न, तालिम लिन, सञ्चारसम्बन्धी अन्य आधुनिक प्रविधिको उपयोग गर्न दलितहरू आर्थिक कारणले सक्दैनन् । यी सबै कुरा कुनै दलितले गरिहाल्यो वा स्वअध्ययनले पत्रकारिताको सीप हासिल गरिहाल्यो भने पनि उसलाई तान्ने मानिस कोही हुँदैन । अभिजात वर्गका, कथित उच्च जातिका मानिसहरू दलित कुनै पनि क्षेत्रमा अगाडि आएको रुचाउँदैनन् ।" दलितकै प्रसङ्गमा दलित महिला सङ्घकी अध्यक्ष दुर्गा सोवको कथन छ, "प्राथमिकता जसले पाउँछ उसले अगाडि बढ्न पाउँछ । तर विडम्बना के छ भने राज्यको उच्च तहमा दलित कहिल्यै पुग्न सकेनन् र पहुँचको अभावमा दलितको सवालले प्राथमिकता पाउन सकेन । त्यसैले यस क्षेत्रमा मात्र नभई समाजका हरेक क्षेत्रमा दलितहरू पाखा लगाइएका छन् ।"

(ख) चेतनाको कमी/अनभिज्ञता/पेशागत असुरक्षा: हामीले भेटेर कुराकानी गरेका केही व्यक्तिहरूले दलित र जनजातिको न्यून उपस्थितिका लागि चेतनाको कमी, अनभिज्ञता र पेशागत असुरक्षालाई पनि दोष दिनुभयो । पत्रकारिता पेसाका बारेमा उनीहरू धेरैलाई थाहा नै नभएको र थाहा हुनेले पनि यसमा पेसागत ग्यारेन्टी नदेखेकाले परम्परागत पेसा र अन्य वैकल्पिक पेसातर्फ उनीहरूको झुकाव रहेको भन्ने उहाँहरूको आशय रहेको छ । यस क्षेत्रको महत्त्व धेरैले बुझ्न नसकेको स्वीकार्दै नेपाल आदिवासी/जनजाति पत्रकार सङ्घका अध्यक्ष तथा *नागरिक* मासिकका सम्पादक चन्द्रसिंह राई भन्नुहुन्छ, "जनजातिका मानिसको झुकाव परम्परागत पेसातर्फ नै रहेको छ । त्यसो नगर्नेहरू कि त विदेशिन्छन् कि यहीं ज्याला मजदुरी गर्छन् । केही पैसावालहरू बन्द व्यापारमा लाग्छन् । थोरैमा पत्रकारिताको रुचि र सीप दुवै छ तर त्यस्तालाई पनि राज्यले उपेक्षा गरिरहेको छ ।" त्यसैगरी पत्रकारिता क्षेत्र जनजातिका लागि नौलो नै रहेको र यसमा लागेर पनि कुनै प्रतिफल पाउन सकिन्छ भन्ने चेतना उनीहरूमा नरहेको

भन्ने धारणा छ हिमाल एसोसिएसनका निर्देशक तथा *हिमाल* पत्रिकाका पूर्वसम्पादक बसन्त थापाको ।

दलितका पक्षमा पनि यस क्षेत्रसँगको अनभिज्ञतालाई एउटा कारणको रूपमा लिँदै कमला हेमचुरी भन्नुहुन्छ, “दलितलाई पत्रकारिता क्षेत्रमा लाग्दा के हुन्छ भन्ने कुराको ज्ञान छैन । यस पेसामा जागिर या आय आर्जनको ग्यारेन्टी पनि छैन । ज्याला मजदुरी गरेरै भए पनि तत्काल आय आर्जन गर्न नसके हात-मुख जोर्ने समस्या पर्छ दलितलाई ।” यस विषयमा नेपाल पत्रकार महासङ्घका सभापति सुरेश आचार्यको कथन छ, “पत्रकारिता पेसा नै असुरक्षित छ । यसले रोजीरोटीको ग्यारेन्टी दिन सक्दैन । तर यसैमा मेहनत र धैर्य धेरै गर्नुपर्ने भएकाले दलित र जनजाति यस क्षेत्रमा कम देखिएको हुन सक्छ । नत्र यस क्षेत्रमा आउनका लागि दलित र जनजातिका लागि मात्र छुट्टै कुनै व्यवधान र अड्चनहरू छैनन् । भएमा हटाउनेतर्फ हामी लाग्ने नै छौं । तर हामीलाई यस्तो व्यवधान छ भनेर सूचना उहाँहरूले दिनुप्यो ।” यसरी नै जनजातिका लागि छुट्टै समस्या केही नभएको कुरा बताउँदै *अपरान्त* दैनिकका सम्पादक टीकाराम राई भन्नुहुन्छ, “पत्रकारिता गर्न जनसम्पर्क धेरै हुनुपर्छ, अध्ययन धेरै गर्नुपर्छ । आफू सृजनशील हुनुप्यो, धैर्यवान् हुनुप्यो । यति गरेर पनि तत्काल पैसा आउँदैन । त्यसैले जनजातिहरूको चाख यतातिर नभएको हो ।”

(ग) शिक्षा: पत्रकारितामा दलित र जनजातिको न्यून सहभागिता हुनुको प्रमुख कारण अशिक्षा हो भन्ने कुरामा सबैको सहमति देखिन्छ । अधिकांश जनजाति अशिक्षित हुनुमा हालको शिक्षा प्रणालीलाई दोषी मान्दै डा. चैतन्य सुब्बा भन्नुहुन्छ, “जनजातिले आफ्नै मातृभाषामा विद्यालय स्तरको शिक्षा पाउन सक्ने खालको परिपाटी भइदिएको खण्डमा धेरै मानिस शिक्षित हुने थिए र निश्चित रूपमा पत्रकारिता क्षेत्रमा यसको सकारात्मक प्रभाव पर्ने थियो ।” दलितको प्रसङ्गलाई अशिक्षासँग राष्ट्रिय सभाका सांसद लालबहादुर विश्वकर्मा यसरी जोड्नुहुन्छ, “अशिक्षा दलितको मुख्य समस्या नै हो र यसले उनीहरूका लागि पत्रकारिता लगायतका अन्य हरेक क्षेत्रको ढोका बन्द गरिदिएको छ ।” दलित र जनजातिका मानिसहरू पत्रकारिता क्षेत्रमा अशिक्षाको कारणले आउन नसकेको बताउँदै नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटका अध्यक्ष गोकुल पोखरेल भन्नुहुन्छ, “वर्तमान युगमा शिक्षाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । व्यक्तिको पेसा उसको शैक्षिक स्तरमा पनि भर पर्दछ । दलित र जनजातिलाई पत्रकारितामा ल्याउनका लागि सर्वप्रथम शिक्षामा जोड दिनु जरुरी छ ।”

(घ) भाषा: भेटघाट र छलफलको क्रममा भाषालाई पनि जनजातिको न्यून उपस्थितिको एउटा कारणको रूपमा मानिएको थियो तर दलितका विषयमा भने भाषालाई कसैले पनि कारण मान्नु भएन । जनजातिका लागि भाषालाई कारक तत्व बताउँदै टीकाराम राई भन्नुहुन्छ, “नेपाली भाषाको व्याकरण र उनीहरूको मातृभाषाको व्याकरणमा धेरै भिन्नता भएकाले प्रायजसो जनजातिका मानिसहरूको नेपाली लेखाइमा शुद्धता भेटिँदैन । त्यसैले उनीहरूलाई नेपाली भाषामा पत्रकारिता गर्न कठिन छ र मातृभाषामै पत्रकारिता गर्न सकिने स्थिति पनि छैन ।” राईकै तर्कसँग सहमत हुनुहुन्छ हिमाल एसोशिएसनका बसन्त थापा । उहाँको कथन छ, “जनजातिहरू दैनिक जीवनका व्यवहार र बोलीचालीमा आफ्नै मातृभाषाको प्रयोग गर्दछन् जसले गर्दा उनीहरूको नेपाली भाषा कमजोर हुन्छ । नेपाली भाषा नै कमजोर भएपछि नेपाली पत्रकारिता गर्ने कसरी ? त्यसैले जनजातिलाई नेपाली भाषामा जोड दिन लगाउनु पर्छ । मातृभाषाको विषयलाई लिएर गरिने भाषाविवाद व्यर्थको हो जस्तो लाग्छ मलाई ।” तर भाषालाई एउटा कारण नै मान्ने *जाम्बुलिङ्का* सम्पादक तथा जनजाति पत्रकार सङ्घका महासचिव अजितमान तामाङ भने मातृभाषामा नै जोड दिनुपर्ने अडानमा हुनुहुन्छ । उहाँका अनुसार कुनै धर्म, जात या संस्कृतिको समाचारको विषयलाई गहिराइमा पुगेर सम्प्रेषण गर्नका लागि सम्बन्धित मातृभाषामा नै रिपोर्टिङ गरी पछि अनुवाद गरिनुपर्ने हो । भाषाकै बारेमा आदिवासी जनजाति महिला सङ्घका अध्यक्ष डा. चुन्दा बज्राचार्य थप्नुहुन्छ, “वर्तमान भाषानीतिमा सुधार ल्याई अन्य राष्ट्रिय भाषालाई पनि नेपाली भाषासह मान्यता दिइनुपर्छ । जनजातिका मातृभाषामा पनि पत्रिका निकाल्न प्रोत्साहन गरेमा पत्रकारको सङ्ख्या आफैँ बढ्ने थियो ।”

जनजाति र दलितको उपस्थिति कसरी बढाउने ?

उपर्युक्त कारणहरूबाट नेपाली पत्रकारिताजगत्मा दलितहरूको उपस्थिति न्यून हुन पुगेको भन्ने जानकारी पाएपछि हामीले सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग समाधानका उपायसम्बन्धी सुझाव मागेका थियौँ । कुराकानीका क्रममा प्राप्त सुझावको चर्चा तल गरिएको छ:

(क) वैकल्पिक प्रकाशन: यहाँ वैकल्पिक प्रकाशन भन्नाले मूलप्रवाह बाहिरका खासगरी दलित वा जनजाति आफैँले सञ्चालन गरेका पत्रिकालाई बुझ्नुपर्दछ । यी प्रकाशनहरू साँघुरो घेराभित्र सीमित भए पनि पत्रकारितासम्बन्धी सीप विकासका लागि प्रभावकारी रहेका छन् भन्ने खालको सोचाइ केही व्यक्तिहरूमा

पाइयो । जन उत्थान प्रतिष्ठानका निर्देशक तथा जन उत्थान मासिकका सम्पादक डीवी सागर भन्नुहुन्छ, “प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि, नेपाली पत्रकारिताले ठूलो फड्को मारेको छ । तैपनि दलित आन्दोलनका गतिविधिका सूचनाको प्रवाह उचित तरिकाले र उचित मात्रामा हुन नसकेको महसुस गरी हामीले जनउत्थानको प्रकाशन सुरु गरेका हौं । अहिलेसम्म यसमार्फत थुप्रै दलित साथीहरूले आफ्नो पत्रकारिताको सीपलाई खार्ने अवसर पाइसक्नु भएको छ ।”

चन्द्रसिंह राईका विचारमा वैकल्पिक प्रकाशनले दक्ष पत्रकारको उत्पादन गर्नमा मद्दत पुऱ्याउँछ र पछि यी पत्रकारहरू मूलप्रवाहका प्रकाशनमा जान सक्छन् । तर यस्ता प्रकाशनलाई स्थायित्व र नियमितताको समस्या रहेको गुनासो पोख्दै उहाँ भन्नुहुन्छ, “प्रेस काउन्सिलको सहूलियतको नीतिमा मूलप्रवाहका र वैकल्पिक प्रकाशनलाई सँगै राखिएको छ । वैकल्पिक प्रकाशनका लागि छुट्टै सहूलियत नीति बनाई प्रोत्साहन गर्ने व्यवस्था भएमा यस्ता प्रकाशनमा स्थायित्व आउने थियो र जनजाति पत्रकारको सङ्ख्या बढेर जाने थियो ।” मातृभाषामा निस्कने पत्रिकालाई सरकारी स्तरबाट प्रबर्द्धन गरिएमा उक्त भाषाको जगेर्ना हुनुका साथसाथै पत्रकारहरूको पनि वृद्धि हुने भनाइ छ अजितमान तामाङको । यस प्रसङ्गमा अपराह्न दैनिकका सम्पादक टीकाराम राई भन्नुहुन्छ, “यस्ता वैकल्पिक प्रकाशनले पत्रकारको वृद्धि त गरेका छन् तर यसरी पत्रिका चलाउन सकिँदैन । उनीहरू कि त मूल प्रवाहमा आउनु पर्‍यो कि कुनै जनजाति विशेषको मुखपत्र बनेर बस्नु पर्‍यो ।”

(ख) प्रशिक्षण: अल्पसङ्ख्यामा रहेका दलित र जनजाति पत्रकारको सङ्ख्या वृद्धि गर्न उनीहरूलाई यससम्बन्धी प्रशिक्षण आवश्यक भएको धेरैले हामीलाई बताउनु भएको छ । दलितका सम्बन्धमा दलित हित तथा छात्रवृत्ति प्रतिष्ठानका अध्यक्ष कमला हेमचुरीका विचारमा सर्वप्रथम दलितलाई आधारभूत शिक्षामा जोड दिन लगाई उनीहरूलाई छात्रवृत्तिको व्यवस्था मिलाएर पत्रकारितासम्बन्धी प्रशिक्षण दिनुपर्छ । उहाँको संस्थाको योजनाका बारेमा हामीले राखेको जिज्ञासामा उहाँको कथन छ, “हाम्रो यस संस्थाले दलितहरूलाई विभिन्न विषयमा छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएको छ । पत्रकारितालाई पनि हामीले यसको प्राथमिकता सूचीमा राखेका छौं । तर अहिले हामी सुरुआतकै अवस्थामा छौं ।” दलितको सहभागिता बढाउन उनीहरूलाई छात्रवृत्ति प्रदान गरी तालिम दिनुपर्ने धारणा राख्नुहुने जन उत्थान प्रतिष्ठानका निर्देशक डीवी सागर तपाईंको संस्थाले यस बारेमा के गर्दैछ भन्ने हाम्रो प्रश्नको जवाफ यसरी दिनुहुन्छ, “हामीले बेला-बेलामा दलितलाई

पत्रकारितासम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गर्ने गछ्यौं । अर्को कुरा सूचनाप्रवाहमा नेटवर्किङको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने हुँदा हामीले 'जन उत्थान सञ्चार नेटवर्क' को गठन गरी दलित पत्रकारहरूबीच संवाद बढाउने काम गरेका छौं ।”

आफ्नो संस्थाले दिने दस महिने तालिममा छात्रवृत्ति प्रदान गरेर दलित र जनजातिलाई सरिक गराउने सोच बनाउनुभएका नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटका अध्यक्ष गोकुल पोखरेल छात्रवृत्तिका लागि आफूसँग बजेट नभएको र प्रायोजक पनि नभेटिएको गुनासो पोख्नुहुन्छ । यस विषयमा जनजाति पत्रकार सङ्घका अध्यक्ष चन्द्रसिंह राईको विचार यस्तो छ, “जनजातिलाई छात्रवृत्ति दिएर तालिम दिनुपर्ने हो । उनीहरूलाई बेला बेलामा तालिम दिने हाम्रो आफ्नै लक्ष्य पनि छ तर कसैबाट सहयोग नपाएकाले केही गर्न सकेका छैनौं ।” हामीसँगको कुराकानीका क्रममा काठमाडौँमा मात्र सीमित रहेको क्याम्पस स्तरको पत्रकारिता विषयको पढाइतर्फ इङ्कित गर्दै डा. चैतन्य सुब्बा भन्नुहुन्छ, “अधिकांश जनजातिहरू काठमाडौँदेखि बाहिर भएकाले यस किसिमको पढाइ देशका अन्य भागहरूमा पनि पुऱ्याउन सकेमा जनजातिका विद्यार्थीले पढ्ने अवसर अझ बढी पाउने थिए ।” यस सम्बन्धमा जनजाति विकास समितिको अन्य कार्यक्रम केही छ कि भन्ने हाम्रो प्रश्नमा उहाँको जवाफ थियो, “यस वर्ष हाम्रो सारा कार्यक्रमका लागि खर्च भनेर सरकारले जम्मा १ करोड ५ लाख छुट्ट्याएको छ । हामीले गर्नुपर्ने कामहरू अरू धेरै छन् । त्यसैले जनजाति पत्रकारका लागि भनेर छुट्टै कुनै ठोस कार्यक्रम छैन । तर मानव संसाधन विकास कार्यक्रमअन्तर्गत दिइने छात्रवृत्तिको सूचीमा पत्रकारिता पनि छ ।”

(ग) आरक्षण: जनजाति र दलितको प्रतिनिधित्व बढाउनका लागि आरक्षण अपरिहार्य छ भन्ने किसिमको आवाज धेरैको रहेको हामीले भेट्टायौं ।

“सयौं वर्ष पहिलेदेखि ब्राह्मणवाद हावी भएकाले जनजाति पछि परेका छन् । यस्तो अवस्थामा आरक्षण नगर्नु भनेको कछुवा र खरायोलाई सँगै दौडाउनु हो ।” यो भनाइ आदिवासी जनजाति महिला सङ्घकी महासचिव बमकुमारी बुढामगरको हो । यस्तै भनाइ छ हिमाल एसोसिएसनका बसन्त थापाको पनि । थापाको कथन छ, “लङ्गडा र सद्दे मानिसलाई सँगै दौडाएर खेलमा न्याय हुन सक्दैन । आरक्षण हरेक क्षेत्रमा आवश्यक छ । सरकारी स्वामित्वका सञ्चारमाध्यममा आरक्षण गर्ने र निजी क्षेत्रका सञ्चारमाध्यममा जनजातिका सङ्घसंस्थाहरूले जनजातिलाई पनि समावेश गर्नुपर्ने माग राख्दै अनुरोध गर्ने, दबाव दिने गरेमा जनजातिका पत्रकारको सङ्ख्या बढ्नेछ ।”

त्यसैगरी आरक्षणकै पक्षमा उभिदै पद्मलाल विश्वकर्मा भन्नुहुन्छ, “एकीकरण पछिका २३१ वर्षको इतिहासमा राज्यको कुनै पनि क्षेत्रमा दलितहरूको संलग्नता हुन सकेको छैन । तर अब उनीहरूका लागि पत्रकारिता क्षेत्रमा मात्र हैन; शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रशासन, अड्डा-अदालत, प्रहरी सेवा, सैनिक सेवा लगायतका हरक्षेत्रमा निश्चित अवधिसम्म आरक्षण गरिनुपर्छ ।” चन्द्रसिंह राईका विचारमा सरकारले जनजातिलाई सरकारी सञ्चारमाध्यममा आरक्षण गरी समावेश गर्नुका साथै निजी क्षेत्रका पत्रपत्रिकालाई पनि जनजाति समावेश गर्ने खालको नियम लागू गर्न सक्छ ।

आरक्षणका सम्बन्धमा अलि पृथक् मत छ पत्रकारिता तथा आमसञ्चार विषयका प्राध्यापक चिरञ्जीवी खनालको । उहाँ भन्नुहुन्छ, “अध्ययनको क्रममा राज्यले सबैलाई समान अवसर दिनुपर्छ । सबैलाई पढ्न सक्ने बनाउनुपर्छ । त्यसपछि प्रतिस्पर्धाबाटै नियुक्ति गरिने परिपाटी हुनुपर्छ । आरक्षण राजनीतिको क्षेत्रमा गरे हुन्छ ।” यस्तै विचार टीकाराम राईको पनि रहेको छ । उहाँ बताउनुहुन्छ, “आरक्षणले मानिसको परिश्रम गर्ने बानी हराउँछ । गुण र प्रतिभा विकास गर्ने अवसर सबैलाई समान चाहिन्छ । त्यसपछि प्रतिस्पर्धा त गर्नु पर्छ ।” आरक्षणले हीनताबोध गराउँछ, भन्ने किसिमको भनाइ पनि यदाकदा सुन्नमा आउँछ । तर कमला हेमचुरी यस्तो भनाइसँग असहमत हुनुहुन्छ । उहाँकै शब्दमा भन्नुपर्दा “आरक्षणलाई दयाको रूपमा हेरिनु हुँदैन । परन्तु यसलाई राज्यले शताब्दीऔँदेखि यो समुदाय (दलित) लाई गरिरहेको शोषणको क्षतिपूर्तिका रूपमा लिनु पर्दछ ।”

सर्वेक्षणको तथ्याङ्कबारे धारणा बुझ्न सम्पर्क गरिएका व्यक्ति तथा सम्बद्ध संस्थाहरू

१. डा. चैतन्य सुब्बा निर्देशक, राष्ट्रिय जनजाति विकास समिति
२. बसन्त थापा निर्देशक, हिमाल एसोसिएसन
पूर्वसम्पादक, *हिमाल*
३. चन्द्रसिंह राई अध्यक्ष, नेपाल आदिवासी/जनजाति पत्रकार सङ्घ
सम्पादक, *नागरिक*
४. अजितमान तामाङ महासचिव, नेपाल आदिवासी/जनजाति पत्रकार सङ्घ
सम्पादक, *जाम्बुलिङ्ग*
५. डा. चुन्दा बज्राचार्य अध्यक्ष, नेपाल आदिवासी/जनजाति महिला सङ्घ

६. बमकुमारी बुढामगर महासचिव, नेपाल आदिवासी/जनजाति महिला सङ्घ
७. पद्मलाल विश्वकर्मा अध्यक्ष, नेपाल उत्पीडित जातीय मुक्ति समाज
८. डीबी सागर निर्देशक, जन उत्थान प्रतिष्ठान
सम्पादक, *जन उत्थान*
९. चक्रमान विश्वकर्मा महासचिव, दलित सेवा सङ्घ
१०. कमला हेमचुरी अध्यक्ष, दलित हित तथा छात्रवृत्ति प्रतिष्ठान
११. लालबहादुर विश्वकर्मा सांसद, राष्ट्रिय सभा
१२. विजुल विश्वकर्मा सांसद, राष्ट्रिय सभा
१३. दुर्गा सोव अध्यक्ष, दलित महिला सङ्घ
अध्यक्ष, दलित गैर सरकारी संस्था महासङ्घ
१४. टीकाराम राई सम्पादक, *अपरान्त*
पूर्वसम्पादक, *काठमाण्डु टुडे*
१५. सुरेश आचार्य सभापति, नेपाल पत्रकार महासङ्घ
१६. गोकुल पोखरेल अध्यक्ष, नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट
१७. मोहन विष्ट महासचिव, नेपाल वातावरण पत्रकार समूह
१८. वन्दना राणा अध्यक्ष, सञ्चारिका समूह नेपाल
१९. चिरञ्जीवी खनाल प्राध्यापक (पत्रकारिता तथा आमसञ्चार)
रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस
२०. गोविन्द न्यौपाने स्वतन्त्र लेखक

सन्दर्भ सामग्री

- पराजुली, शेखर र भास्कर गौतम । २०५८ । प्रिन्ट मिडियामा दलित र जनजाति सहभागिता: राष्ट्रिय सर्वेक्षण । *नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति* । प्रत्युष वन्त र शेखर पराजुली, सं., पृ. २१-५६ । काठमाडौं: एकता बुक्स ।
वन्त, प्रत्युष र शेखर पराजुली, सं. । २०५८ । *नेपाली मिडियामा दलित तथा जनजाति* । काठमाडौं: एकता बुक्स ।